

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ І.І. МЕЧНИКОВА.

ТОДОРОВ В'ЯЧЕСЛАВ ІВАНОВИЧ

УДК 911.3(477.74-14)(=163.2)(043.5)

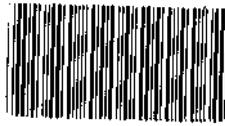
**БОЛГАРИ УКРАЇНСЬКОГО ПРИДУНАВ'Я:
ЕТНОГЕОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА**

11.00.02 - економічна та соціальна географія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата географічних наук

23.01.09

1542055

1542055

Рєор
128748

Одеса - 2009

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі економічної і соціальної географії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор географічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України
ТОПЧИЄВ Олександр Григорович,
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, завідувач кафедри економічної і соціальної географії

Офіційні опоненти: доктор географічних наук, професор
ДОЦЕНКО Анатолій Іванович,
Рада по вивченню продуктивних сил України, головний науковий співробітник відділу проблем відтворення людського капіталу та розселення

доктор географічних наук, професор
ДНІСТРЯНСЬКИЙ Мирослав Степанович
Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра географії України

Захист відбудеться "14" березня 2009 р. о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.41.051.03 при Одеському національному університеті імені І.І. Мечникова за адресою: 65058, м. Одеса, Шампанський пров., 2, ГГФ, ауд. 27

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Одеського національного університету імені І.І. Мечникова за адресою: 65026, м. Одеса, вул. Преображенська, 24.

Автореферат розісланий "11" лютого 2009 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат географічних наук, доцент Хомич Л. В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Україна - молода незалежна держава, становлення якої супроводжується пошуком оптимальної моделі розвитку. Вирішення проблеми геопросторової організації суспільства неможливе без урахування специфіки життєдіяльності всіх спільностей, які його складають. Без аналізу проблем розвитку етнопонаціональних груп та впливу сучасних трансформаційних процесів на збереження етнокультурної самобутності неможливий сталий розвиток всього народу України.

У цьому контексті на особливу увагу заслуговують поліетнічні регіони, в яких є ареали компактного розселення різних етнопонаціональних груп. Одним з таких є південно-західна частина Одеської області - Українське Придунав'я. Тут проживають українці, болгари, росіяни, молдавани, гагаузи та інші національності. Болгари регіону складають найбільшу частину болгарської етнопонаціональної групи країни. Вони всебічно вивчені в історико-етнографічному відношенні. Розглянуті хронологічні аспекти переселення й облаштування болгар, виділені їх етнографічні характеристики. Проте відсутні комплексні суспільно-географічні роботи, в яких було б відображено усе розмаїття їх життєдіяльності.

Актуальність дисертаційної роботи з етногеографічного дослідження життєдіяльності болгар Українського Придунав'я обумовлена наступними основними чинниками:

- необхідністю наукового обґрунтування державної етнопонаціональної політики та державної регіональної політики;
- теоретико-методологічними проблемами суспільно-географічного вивчення етнопонаціональних груп;
- програмними цілями та завданнями Асоціації болгар України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація пов'язана з тематикою робіт, що виконуються кафедрою економічної та соціальної географії геолого-географічного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова з дослідження суспільно-географічних проблем південно-західної частини Одещини. Автор безпосередньо брав участь у програмі з наукового обґрунтування умов сталого розвитку території, які входять до єврорегіону "Нижній Дунай" (блок "Сталий соціально-економічний розвиток регіону"), у держбюджетних темах № 303 "Розробка концепції і програми сталого соціально-економічного розвитку Українського Причорномор'я", номер державної реєстрації 0101U001739 та "Розробка проекту регіональної програми формування національної екологічної мережі" номер державної реєстрації 0103U005141.

Мета і завдання роботи. Метою дисертаційної роботи є виявлення особливостей територіальної організації життєдіяльності болгар, які мешкають в одному з найбільш поліетнічних регіонів держави - Українському Придунав'ї.

У відповідності до цієї мети поставлені та вирішені такі основні завдання:

- обґрунтувати теоретико-методологічні підходи до суспільно-географічного дослідження етнопонаціональних груп, які розселені у поліетнічному середовищі;
- обґрунтувати концепцію територіальних етногеографічних систем;
- визначити місце та роль болгар у заселенні та освоєнні межиріччя Дунаю та Дністра;
- проаналізувати місце болгарських поселень в процесах еволюції систем розселення;
- визначити роль болгарської етнопонаціональної групи в демографічних процесах у регіоні;
- проаналізувати особливості просторової організації життєдіяльності болгар, її залежність від етнопонаціональної структури населення територіальних частин, в яких концентруються різні за чисельністю групи болгар;
- проаналізувати специфіку етнокультурної та етнополітичної ситуації в місцях компактного мешкання болгар;
- обґрунтувати варіанти перспективного розвитку та розробити пропозиції з поліпшення життєдіяльності етнопонаціональної групи болгар Українського Придунав'я.

Об'єктом дослідження виступає етнопонаціональна група болгар Українського Придунав'я, яка спільно з іншими етнопонаціональними групами, що заселяють регіон, і місцем їх існування, утворює специфічний суспільно-етногеографічний комплекс.

Предметом дослідження є особливості територіальної організації життєдіяльності болгар, сучасні тенденції її трансформації, а також розробка теоретико-методологічних принципів суспільно-географічного вивчення етнопонаціональної групи, яка розселена в поліетнічному середовищі.

Методи дослідження. Методологічну базу дослідження становлять філософська, загальнонаукова і конкретно-наукова методології. У роботі використані як загальнонаукові (аналіз і синтез, індукція і дедукція, абстрагування, формалізація, статистичний, порівняльний, системний, математичний, екологічний та ін.), так і конкретно-наукові методи (експедиційного дослідження,

картографічний, географічний та ін.) досліджень. Візуалізація результатів дослідження проведена за допомогою програмних пакетів Statistica, Microsoft Office та MapInfo.

Наукова новизна отриманих результатів. Дисертація є першим комплексним етногеографічним дослідженням територіально локалізованої частини однієї з найбільш людних етнопонаціональних груп України - болгар. Життєдіяльність болгар Українського Придунав'я розглядається в безпосередньому взаємозв'язку, взаємообумовленості і взаємозалежності з особливостями життєдіяльності інших етнопонаціональних груп межиріччя.

Наукова новизна дослідження полягає в наступному:

- конкретизовані теоретико-методологічні принципи суспільно-етногеографічного дослідження населення поліетнічних регіонів;
- обґрунтована схема суспільно-географічного дослідження етнопонаціональних груп, які розселені в поліетнічному регіоні;
- обґрунтована концепція територіальних етногеографічних систем;
- проведена типізація територіальних етногеографічних систем регіону дослідження;
- проаналізована організація територіальних етногеографічних систем різних ієрархічних рівнів;
- проаналізована динаміка територіальних систем розселення і виділене місце в них поселень, в яких компактно мешкають болгарини;
- показана роль болгар в процесах відтворення населення регіону;
- визначені закономірності територіальної організації соціально-побутової та господарської життєдіяльності болгар Українського Придунав'я та тенденцій її трансформації;
- визначена динаміка етнокультурних та етнополітичних процесів у болгар регіону;
- визначені та обґрунтовані шляхи удосконалення функціонування болгарських етногеографічних систем Українського Придунав'я.

Обґрунтованість і достовірність наукових положень, висновків і рекомендацій забезпечені використанням цілеспрямованої і репрезентативної сукупності сучасних методологічних принципів і методів дослідження, великим обсягом первинного статистичного матеріалу. В основу роботи покладено матеріали Одеського обласного управління статистики та його структурних підрозділів в адміністративних районах, управлінні економіки, сільського господарства та продовольства, земельних ресурсів районних державних адміністрацій Українського Придунав'я та інших установ. Висновки та рекомендації автора ґрунтуються також на результатах вибіркового етносоціологічного опитування та анкетування населення Українського

Придунав'я, аналізі літературних і картографічних джерел, матеріалах власних польових досліджень регіону. Респондентами виступали 429 чоловік, які проживали на території всіх дев'яти районів і представляли поселення, в яких компактно проживали українці, болгар, росіяни, молдавани, гагаузи.

Практичне значення одержаних результатів. Висновки і результати дослідження використані Асоціацією болгар України для розробки програм соціально-економічного і культурного відродження болгарського етносу регіону. Методологічні підходи та методична схема етногеографічного дослідження болгар Українського Придунав'я можуть бути використані при комплексному дослідженні інших етнопонаціональних та етнографічних груп України, які розселені в поліетнічних регіонах.

Особистий внесок автора. Дисертаційна робота є результатом самостійного наукового дослідження автора. Теоретичні узагальнення, висновки і рекомендації отримані автором самостійно на основі проведеного дослідження. Автором особисто розроблена схема етногеографічного дослідження населення поліетнічних регіонів і обґрунтована концепція територіальних етногеографічних систем. Виділені сучасні територіальні етногеографічні системи Українського Придунав'я.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційного дослідження доповідались й обговорювались на наукових і науково-практичних конференціях: “Соціально-економічні напрямки розвитку українсько-болгарських відносин в ХХІ столітті” (Одеса, 2000 р.), “Болгари в Північному Причорномор'ї” (Одеса, 2005 р.), “Видатний географ і геоботанік Гаврило Іванович Танфільєв” (Одеса, 2007 р.), Х З'їзді Українського Географічного товариства (Київ, 2008 р.), 10 років Євро- регіону “Нижній Дунай” (Одеса, 2008 р.), IV Всеукраїнській науковій конференції “Молоді науковці - географічній науці” (Київ, 2008 р.), а також на наукових конференціях геолого-географічного факультету Одеського національного університету імені Іллі Мечникова (2005 - 2007 рр.).

Публікації. За темою дисертації автором опубліковано сім наукових праць (п'ять статей у фахових наукових журналах, серед яких одна у співавторстві) загальним обсягом 1,9 друкарських аркуша.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (188 найменувань) і додатку. Обсяг роботи - 151 сторінки машинописного тексту, 28 рисунків (з них 10 у додатку), 55 таблиць (з них 33 у додатку).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

Розділ 1. Теоретико-методологічні принципи етногеографічних досліджень.

Нормативна база у сфері етнопонаціональної політики, яка створена в Україні, є, за оцінками експертів, однією з найбільш прогресивних в Європі, проте все ж таки потребує подальшої розробки. Зокрема, необхідний нормативно-правовий акт, який би регламентував процес створення та діяльності національно-культурних автономій.

Населення як об'єкт вивчається різними науками. Однією з них є етнічна географія, яка виникла на стику географії і історії (етнології). Теоретичні положення і наукові принципи суспільно-географічного дослідження етнічних спільнот (населення) знайшли відображення в роботах І.М. Барна, Ю.В. Бромляя, Л.М. Гумільова, М.С. Дністрянського, А.І. Доценко, Ф.Д. Заставного, К.П. Іванова, В.І. Козлова, В. Куреляк, М.М. Лаврук, П.І. Надолішного, В.І. Наулко, В.В. Покшишевського, І.В. Сахарова, Р.Р. Сливки, М.І. Фашевського, Л.Ю. Шабашової, О.І. Шаблія та інших.

У кінці ХХ - початку ХХІ століття відбувається становлення української етнічної географії. Відроджуються ідеї антропогеографії, розвиток яких в Україні пов'язаний з іменами С. Рудницького і В. Кубійовича. Актуалізується проблема стійкого розвитку етнопонаціональних груп у контексті відносин у динамічній системі “людина - навколишнє середовище”. Ідеологом розвитку цього напрямку в сучасній українській суспільній географії є Ф. Д. Заставний.

Проаналізувавши процес розвитку та сучасне розуміння предмету і завдань етнічної географії, виділимо *етногеографію у вузькому та у широкому сенсі*. У завдання етногеографії у вузькому сенсі входять дослідження етнічного складу населення, специфіки розселення та демографічних процесів окремих етнічних спільнот, етнічне районування території, тощо. У 1970-х роках у ряді робіт обґрунтовується необхідність розширення предметної області етногеографії. Складовою частиною етногеографічного аналізу в широкому сенсі стали характеристики природних умов країн і регіонів, їх адміністративно-територіального та політичного устрою, соціальної структури населення і економіко-географічне районування.

Необхідно перейти від поки переважаючого покомпонентного підходу до комплексного вивчення життєдіяльності етнопонаціональних груп. В етногеографічних дослідженнях варто розглядати усі компоненти життєдіяльності населення, які мають якісні або кількісні характеристики. Йдеться не тільки про традиційні складові суспільно-географічних досліджень, але і про можливість аналізу духовної та етнопсихологічної життєдіяльності населення.

З погляду суспільної географії етногеографічні комплекси необхідно розглядати в плані територіальної організації та просторової впорядкованості компонентів, що їх становлять. Для того, щоб маги можливість вивчати етногеографічні комплекси через призму їх територіальної організації нами введено поняття “територіальна етногеографічна система” (ТЕГС). Концепція ТЕГС передбачає розгляд територіальної організації кожного окремого компоненту як підсистеми, а їх інтегральне поєднання як ТЕГС. *ТЕГС — територіально локалізований ареал розселення етнонаціональних груп, що характеризується своєрідністю типу розселення, відтворення населення, господарювання, перебігом соціальних, суспільно-політичних та етнокультурних процесів.* ТЕГС за етнонаціональною структурою населення може коливатися від моно- до поліетнічних.

Розвиток української етнічної географії стикається з серйозною проблемою - відсутністю у достатній кількості первинної статистичної й етнографічної інформації. Автор підтримує ідею створення етногеографічної бази даних, в яку планується збирати матеріали про життєдіяльність різних етнонаціональних груп. При цьому необхідне проведення спеціальних етносоціологічних досліджень - паспортизація населених пунктів, анкетування населення, експертне опитування тощо.

При аналізі етнічної системи болгар Українського Придунав'я ми виходили з того, що вони з одного боку є носіями соціальних, етнокультурних і етнопсихологічних особливостей болгарського народу, а з іншого боку - вони частина поліетнічного народу України.

Запропонована методична схема етногеографічного дослідження дає можливість комплексно вивчати етнонаціональні групи, які розселені компактними ареалами у поліетнічному середовищі. Згідно з нею етногеографічне дослідження необхідно проводити за такими основними етапами:

- характеристика історико-географічних особливостей заселення та розселення населення;
- виділення територіальних етногеографічних систем;
- проведення типології ТЕГС та їх групування за етнонаціональним чинником;
- аналіз основних компонентів життєдіяльності різних етнонаціональних типів ТЕГС;
- виділення особливостей життєдіяльності етнонаціональної групи, яка досліджується;

- обґрунтування пропозицій щодо оптимізації функціонування, збереження ідентичності та розвитку територіальних етногеографічних систем.

Розділ 2. Заселення та розселення болгар в Дунай-Дністровському межиріччі. Розселення болгар в Дунай-Дністровському межиріччі проходило у п'ять етапів:

а) 1806 - 1822 рр. - формування ареалу розселення болгар та заснування міста Болград, яке отримало статус адміністративного центру задунайських переселенців;

б) 1823 - 1834 рр. - розширення ареалу та формування болгарської мережі розселення, функції центра якої почало виконувати місто Болград;

в) 1835 - 1860 рр. - болгарська мережа розселення межиріччя була розділена на дві незалежні, а Нова Іванівка отримала статус адміністративного центру Нижньобуджацького округу;

г) 1905 - 1915 рр. - переселення болгар на територію, яка на даний час складає північну частину Тарутинського району;

д) 1939 - 1950 рр. - еміграція німців і виселка «куркулів» стали головними причинами появи болгар у колишніх німецьких поселеннях центральної частини регіону.

Ареал розселення болгар у Дунай-Дністровському межиріччі був сформований ще в період колонізації регіону. Він обмежений умовною лінією Виноградівка (Тарутинський район) - Рівне - Делень - Главани - Виноградівка (Арцизький район) - Новоселівка - Холмське - Кирнички - Суворове - Кам'янка - Богате - Лощинівка - Криничне - Болград - Виноградівка (Белградський район) - Владичень - державний кордон України. У першій половині XIX сторіччя поза цим ареалом були засновані два болгарські села Зоря та Кулевча. Формування ареалу розселення болгар характеризується наступними особливостями:

■ болгари засновували нові поселення в долинах річок, на берегах озер і заселяли спорожнілі ногайські села;

■ в період освоєння регіону болгар розселилися переважно в моно-етнічних болгарських і поліетнічних поселеннях задунайських колоністів (на території між озерами Ялпуг, Кугурлуй, Кагул болгар розселилися в уже існуючих молдавських поселеннях).

Інтенсивний соціально-економічний розвиток болгарських поселень значною мірою зумовлений унікальними законодавчо закріпленими правами (1819 – 1871 рр.), функціонуванням зрівняльно-перерозподільної системи землекористування. Її особливість полягала у перерозподілі землі між сім'ями в залежності від їх складу.

У першій половині XIX століття переважала скотарсько-рослинницька структура сільськогосподарського виробництва. Екстенсивний розвиток скотарства привів до першої в межиріччі екологічної мікрореволюції, основними ознаками якої було зменшення родючості ґрунтів та знищення природної ковилово-полинової рослинності. Після цього, з середини 1870-х років, у межиріччі переважає рослинницько-скотарська структура сільськогосподарського виробництва.

Після входження регіону до складу Радянської України життєдіяльність болгарського населення зазнала значних змін. Практично стовідсоткова зайнятість у суспільному виробництві зумовила обвал показників народжуваності та втрату ремесел, які історично були елементами матеріальної культури (ткання, шкіряне виробництво тощо).

За двовіковий період розселення болгар у Дунай-Дністровському межиріччі відбулися значні зміни в структурі посівних площ поселень їх компактного мешкання. Так, у першій половині XIX століття провідне місце займала яра пшениця, у середині 1930 рр. - кукурудза, а в кінці XX століття - озима пшениця. На тлі поселень інших етнопонаціональних груп болгарські села відрізнялися великими площами під посіви пшениці-арнаутки. В усіх болгарських поселеннях інтенсивно розвивалося виноградарство, овочівництво і садівництво.

У Дунай-Дністровському межиріччі протікає еволюційний процес розвитку картини розселення. В першій половині XIX століття тут розвивалися мережі сільськогосподарських поселень, які структурувалися за етнопонаціональною ознакою. В період між 1856 і 1878 р. регіон був розділений між Росією та Туреччиною. Тут функціонували дві незалежні мережі розселення. В період перебування регіону в складі Румунії сформувалася більш складна картина розселення населення. Адміністративні центри повітів виконували функції центральних місць субрегіонального рівня. Поселення, в яких знаходилися залізничні станції та поштові відділення вступали як центральні місця мікрорегіонального і кушового рівнів. У другій половині XX століття сформувалася п'ятирівнева ієрархічна структура систем розселення (міжрайонні, районні, кушові, локальні й елементарні територіальні системи).

У дорадянський період історії регіону важливе місце в опорному каркасі розселення займали місто Болград і сільське поселення Нова Іванівка, на обслуговування в яких орієнтувалося населення практично всіх болгарських поселень. Після його входження до складу СРСР і формування першої мережі адміністративних районів населення частини цих поселень почало одержувати послуги в поселенні Суворове. Ці поселення деякий час виконували функції центрів адміністративних районів.

Зміна мережі районів призвела до втрати Новою Іванівною та Суворове свого статусу су та їх переходу в ранг центрів кушових систем розселення.

Система розселення Українського Придунав'я представлена 16 міськими поселеннями, серед яких вісім міст та вісім містечок, і 270 сільськими населеними пунктами. У міських поселеннях за станом на 1. 01. 2006 року мешкало 245,6 тис. чол., або 41,2% від загальної чисельності населення регіону, а в сільських поселеннях - 350,7 тис. чол. (58,8%).

Середня людність сільських поселень межиріччя у 1,8 рази більша за середній показник обласного регіону. Така особливість розселення сільського населення ще більш чітко проявляється на прикладі болгар. Основна частина болгар концентрується у великих і крупних селах. У цілому в 74,0% болгарських поселень з людністю більше 2000 чоловік зосереджено 89,3% населення. В Арцизькій РТСР у них проживає 90,5%, в Белградській РТСР - 63,3%, в Ізмаїльській РТСР - 80,1% населення болгарських поселень. Більше 5000 чоловік мешкає в двох болгарських селах Белградського району. Тут щільність сільського населення більш висока у порівнянні з Одещиною в цілому. Найбільша його щільність характерна для Белградського та Ізмаїльського районів.

У кінці XX - початку XXI століття спостерігаються зміни в структурі територіальних систем розселення. Трансформаційна криза економіки України вплинула на характер взаємозв'язку між населеними пунктами. Особливості цього взаємозв'язку знайшли відображення в сучасній структурі автобусних пасажирських перевезень. Вони були виявлені автором на етапі польового дослідження регіону. Це дозволило виділити 3 міжрайонних системи розселення.

1. *Арцизька* - об'єднує Арцизький і Тарутинський райони. Опорний центр - м. Арциз;
2. *Білгород-Дністровська* - об'єднує Білгород-Дністровський, Саратовський і Татарбунарський райони. Опорний центр - м. Білгород-Дністровський.
3. *Ізмаїльська* - концентрується в межах Белградського, Ізмаїльського, Кілійського, Ренійського районів. Опорний центр - м. Ізмаїл.

Демографічні процеси в Українському Придунав'ї в другій половині XX - початку XXI століття зазнали значних змін. У 1994 році регіон перейшов до звуженого відтворювання населення. На початку нового століття він характеризувався більшими темпами природного спаду населення в порівнянні з Одещиною в цілому. На цьому фоні відносно краща демографічна ситуація спостерігається в Белградському районі.

Розділ 3. Територіальні етногеографічні системи Українського Придунав'я. Для того, щоб показати особливості територіальної організації населення поліетнічного регіону, проведено групування ТЕГС за етнологічною структурою населення. Отримані групи систем іменуватимемо *етнологічними типами ТЕГС*.

Виділені наступні таксономічні рівні ТЕГС Українського Придунав'я, які територіально співпадають з відповідними рівнями систем розселення:

- елементарні (окремі населені пункти);
- локальні (сільські, селищні та міські ради);
- кушові;
- районні;
- міжрайонні;
- регіональна.

У даному дослідженні застосовано три підходи до формальної класифікації ТЕГС за етнологічною структурою населення. За першим підходом, етнологічний тип ТЕГС визначається за процентним співвідношенням основних етнологічних груп у структурі населення. Проведена типізація ТЕГС регіону за етнологічною структурою населення. Виділені дві групи етнологічних типів ТЕГС:

I. моноетнічні типи - ТЕГС, в яких частка основної етнологічної групи в структурі населення 60,0% і більше;

II. поліетнічні типи - ТЕГС, в яких частка основної етнологічної групи в структурі населення менше 60,0%.

За другим підходом, тип ТЕГС визначається за етнологічними типами, що переважають в ТЕГС нижчого рангу. Наприклад, якщо кушова ТЕГС складається з шести локальних ТЕГС, в п'яти з яких спостерігається абсолютне переважання молдаван і в одній - болгар, то вона буде типізована як молдавська.

За третім підходом, при визначенні етнологічного типу ТЕГС, щодо яких відсутні статистичні матеріали, спиратимемося на експертні оцінки структури населення, аналіз літературних джерел.

При визначенні етнологічного типу елементарних, локальних, районних, міжрайонних і регіональної ТЕГС використаний статистичний метод, а при визначенні типу кушової системи - поєднання типів ТЕГС локального рівня, які відображають етнологічну структуру населення сільських рад (а для південної частини й окремих поселень).

В Українському Придунав'ї виділені п'ять моноетнічних (*український, болгарський, російський, молдавський та гагаузький*) і один поліетнічний етнологічний тип локальних ТЕГС.

Місце і роль болгар у формуванні етнологічних типів ТЕГС Українського Придунав'я визначається двома основними чинниками:

- болгар - друга за людністю етнологічна група регіону;
- основна частина болгар розселена в моноетнічних поселеннях,

які формують ареал їх розселення.

Територіальний розподіл локальних ТЕГС значною мірою обумовлюється особливостями заселення й освоєння Дунай-Дністровського межиріччя різними етнологічними групами. Моноетнічні локальні ТЕГС дислоковані у межах ареалів розселення основних спільнот, які сформувалися ще на етапі останньої колонізації межиріччя. Болгарські локальні ТЕГС є у восьми районах Українського Придунав'я. До цього типу відносяться 13 сільських рад Белградського району, 7 - південно-західної частини Арцизького району, 5 -Ізмайльського району, 4 - південної та 2 - північної частини Тарутінського району, 3 - Саратовського, по одній - в Кілійському та Ренійському районах. Болгарські елементарні ТЕГС концентруються головним чином переважно в межах болгарських локальних ТЕГС.

Формування та територіальна локалізація поліетнічних локальних ТЕГС обумовлена історико-географічними особливостями заселення Українського Придунав'я (рис. 1). Болгари проживають спільно з нащадками інших задунайських переселенців в сільських поселеннях, розташованих в межах ареалу їх розселення (Жовтневе) та на його межах (Старі Трояни, Новоселівка). ТЕГС з переважанням молдаван в етнологічній структурі населення концентруються головним чином уздовж кордону з Молдовою. В поселеннях, де українці або росіяни складають більшість населення, частка болгар незначна.

Місто Болград продовжує виступати як етнокультурний центр болгарського розселення. Це при тому, що тут усього близько третини населення представники болгарської етнологічної групи.

Українське Придунав'я характеризується зміною в останньому десятилітті ХХ століття співвідношення людності основних етнологічних груп. У 2001 році практично у всіх районних системах розселення межиріччя (за винятком Саратовської РТСП) спостерігалось збільшення у порівнянні з 1989 роком частки представників титульної нації в структурі населення. У цілому по регіону відносна частка українців збільшилася з 35,9 до 40,2%. Частка росіян, навпаки, зменшилася з 24,0% в 1989 р. до 20,2% в 2001 р. У 2001 році 20,9% (129,0 тис. чол.) населення - етнічні болгары, що всього на 0,7% більше частки росіян. Падіння частки росіян в етнологічній структурі населення спостерігається і в обласному регіоні в цілому. Така динаміка людності основних етнологічних

груп обумовила трансформацію етнонаціонального типу регіональної ТЕГС Українського Придунав'я з українсько-російсько-болгарського в українсько-болгарсько-російський.

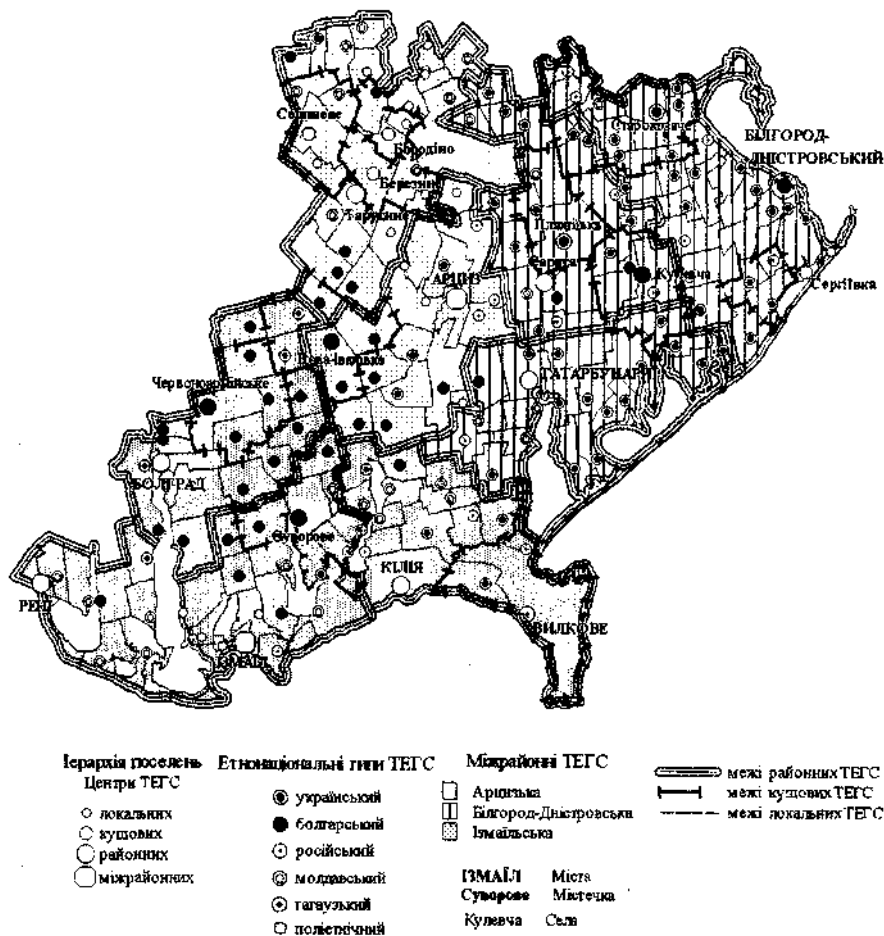

Рис. 1. Територіальні етногеографічні системи Українського Придунав'я

Демографічні процеси в середовищі основних етносів межиріччя в другій половині ХХ - початку ХХІ століття характеризуються зменшенням народжуваності та збільшенням смертності. На цьому тлі відтворювальна життєдіяльність болгар виділялася (таблиця 1):

а) більшими темпами зменшення людності болгарських локальних ТЕГС у порівнянні з поліетнічними системами та меншими темпами падіння кількості населення в порівнянні з українськими, російськими та молдавськими локальними ТЕГС (для гагаузьких поселень були характерні позитивні темпи динаміки людності);

б) дуже високим рівнем демографічної старості населення (разом із молдаванами);

Таблиця 1.

Динаміка чисельності населення етнонаціональних типів ТЕГС

№	Етнонаціональні типи ТЕГС	Темпи росту (%)			Безперервний щорічний коефіцієнт приросту (%)		
		1996 до 1992	2001 до 1996	2001 до 1992	1992 - 1996	1996 - 2001	1992 - 2001
1	Болгарський	100,3	96,8	97,1	0,07	-0,65	-0,32
	Арцизький район	100,2	91,2	91,4	0,04	-1,85	-1,00
	Болградський район	100,7	98,4	99,1	0,17	-0,32	-0,10
	Ізмаїльський район	100,9	96,1	97,0	0,22	-0,79	-0,34
2	Гагаузький	101,7	100,9	102,6	0,41	0,19	0,29
3	Український	99,7	95,5	95,2	-0,07	-0,92	-0,55
	Арцизький район	103,5	93,0	96,3	0,86	-1,45	-0,42
	Ізмаїльський район	99,9	95,2	95,1	-0,03	-0,98	-0,56
4	Російський	99,8	96,1	95,9	-0,05	-0,80	-0,47
	Арцизький район	100,3	95,9	96,2	0,07	-0,83	-0,43
	Ізмаїльський район	99,5	96,2	95,7	-0,12	-0,78	-0,49
5	Молдавський	99,0	95,2	94,3	-0,24	-0,98	-0,65
6	Поліетнічний	101,2	98,0	99,2	0,29	-0,40	-0,09
	Арцизький район	97,3	99,0	96,4	-0,66	-0,20	-0,40
	Болградський район	104,9	93,5	98,1	1,19	-1,34	-0,22
	Ізмаїльський район	101,4	99,2	100,7	0,36	-0,15	0,08

в) поєднанням високої долі пенсіонерів і низької долі дітей та підлітків у структурі населення (рис. 2);

г) значними відмінностями в особливостях демографічних процесів адміністративних районів, в яких концентруються дві найбільш людні групи болгар - найкращі демографічні показники спостерігаються в Болградському районі, а найгірші - в Арцизькому районі.

Для регіону характерне зменшення частки трудових ресурсів, які зайняті в господарстві поселення, де мешкають. Для болгарських локальних ТЕГС з високою часткою трудових ресурсів, зайнятих в сільськогосподарському

виробництві, властива низька частка тих, що працюють в інших галузях.

На сучасну господарську життєдіяльність болгарської етнопонаціональної групи величезний вплив має її історичний досвід, який виражається в прагненні болгар до одноосібного господарювання.

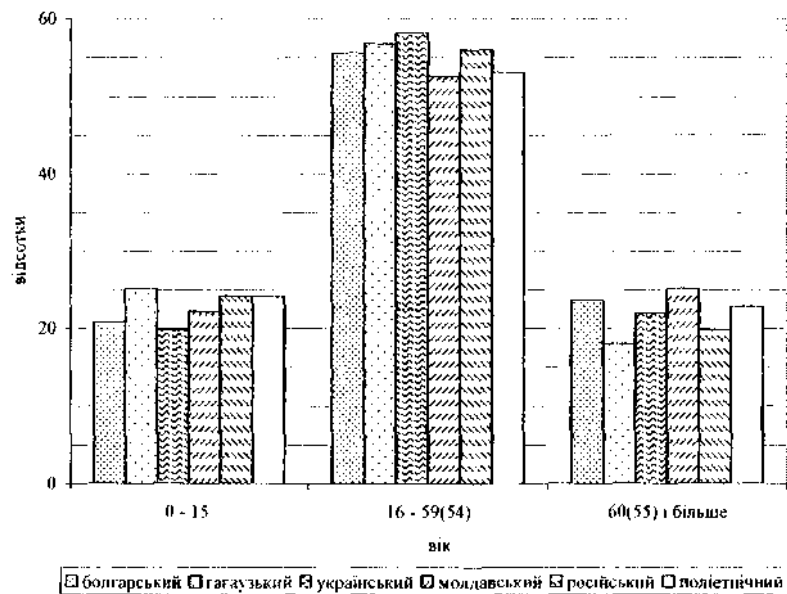

Рис. 2. Співвідношення основних вікових контингентів населення різних етнопонаціональних типів ТЕГС

У рослинництві Українського Придунав'я зберігається зерно-кормова структура посівних площ. Збільшується частка технічних культур, в структурі яких, у свою чергу, зменшується частка соняшнику. Це властиво ні для усіх адміністративних районів. Так, Арцизький район відрізняється від Белградського району великою кількістю крупних сільськогосподарських підприємств, в яких усі землі, що відводяться під технічні культури, займав соняшник. Збільшуються посіви рапсу. Сільгосп-товаровиробники Белградського району також виділяються культивуванням гороху на полях з високою врожайністю. Крупні сільськогосподарські товаровиробники цієї адміністративної одиниці також характеризувалися значно кращим розвитком виноградарства. Овочівництво інтенсивно розвивається у господарствах, які мають зрошувальні площі.

Болгарські локальні ТЕГС виділяються серед інших груп етнопонаціональних систем вищим рівнем розвитку соціальної інфраструктури:

а) концентрацією практично у всіх болгарських поселеннях основних типів установ, які надають населенню періодичні послуги;

б) болгарські (як і гагаузькі) локальні ТЕГС виділяються найбільшою питомою вагою будинків, які мають цегляні або змішані матеріали стін;

в) болгарські та гагаузькі локальні ТЕГС відрізняються найбільшою часткою будинків з черепичними дахами та найменшою часткою будинків з шиферними дахами.

Для території, на якій компактно проживають болгары, особливо актуальною є проблема браку якісних господарсько-питних вод. Наявні води не відповідають вимогам державного стандарту за бактеріологічними та мінералогічними показниками.

Сучасний етап розвитку болгарської діаспори країни характеризується інтенсифікацією етнокультурної та етнополітичної життєдіяльності. Активізація процесів відродження культури і традицій болгар пов'язана з Асоціацією болгар України. Її діяльність спрямована на популяризацію мови, традиції та культури болгар. Болгары беруть більш активну участь у політичному житті та процесах державного управління та місцевого самоврядування.

Розвиток сільського населення, до категорії якого відноситься абсолютна більшість болгар регіону, у найближчі 5 — 10 років визначатиметься дією двох чинників. З одного боку, тут і далі продовжуватиметься зменшення чисельності населення, а з іншого - це скорочення людності не вирішить проблему зайнятості мешканців сільських поселень. За оцінкою експертів, для ефективної господарської діяльності на середньому за площею базовому господарстві (2 - 2,5 тис. га) необхідно 25 - 30 чоловік. У цій ситуації вирішення проблеми оптимізації територіальної організації життєдіяльності населення бачиться нам у двох аспектах. По-перше, можна і далі ігнорувати стихійну трудову міграцію населення. По-друге, є великі внутрішні резерви, актуалізація яких має забезпечити стійкий розвиток межиріччя. Мова іде насамперед про інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва, розвиток переробної промисловості, курортно-рекреаційної та транспортної сфер господарства.

Проведене етносоціологічне дослідження показало, що для болгар межиріччя характерне горде відношення до власного етноніма, розшарування населення за рівнем доходів, стовідсотковим використанням материнської мови у повсякденному житті та відносно високим рівнем володіння українською та російською мовами.

Негативний вплив на етнічну самоідентифікацію представників основних спільностей регіону має соціально-економічний чинник. Це особливо чітко виявляється в середовищі нащадків задунайських переселенців, для яких велике значення має самоідентифікація населення як жителів того або іншого поселення. Інтенсивні етнічні процеси в межиріччі за своєю сутністю є етноревольюційними з чітко вираженою внутрішньо-етнічною консолідацією практично всіх спільнот. Перспектива розвитку ТЕГС пов'язана, перш за все, з необхідністю розвитку трудомістких галузей сільського господарства та переробкою місцевої сировини.

ВИСНОВКИ

Етногеографічне дослідження болгар Українського Придунав'я - територіально локалізованої частини однієї з найбільших етнонаціональних груп України, дало можливість зробити наступні висновки і рекомендації:

1. Етногеографія - порівняно новий напрямок української суспільної географії, в якому знайшли відображення ідеї антропогеографії. Сучасний підхід до етногеографічного дослідження базується на комплексному аналізі життєдіяльності етнонаціональних груп. Нами обґрунтоване поняття *територіальної етногеографічної системи (ТЕГС) як територіально локалізованого ареалу розселення етнонаціональних груп, що характеризується своєрідністю розселення, відтворення населення, господарювання, перебігом соціальних, суспільно-політичних та етнокультурних процесів.*

2. На основі концепції ТЕГС розроблена методична схема суспільно-географічного вивчення етнонаціональної групи болгар, яка розселена у поліетнічному регіоні, в оглядовому (середньому) та деталізованому (крупному) масштабі.

3. Розроблена ієрархічна класифікація ТЕГС Українського Придунав'я за етнонаціональною ознакою. *Виділені шість таксономічних рівнів ТЕГС: елементарний, локальний, куцовий, районний, міжрайонний та регіональний.* Для того, щоб показати особливості територіальної організації населення поліетнічного регіону, проведено групування ТЕГС за етнонаціональною структурою населення. Одержані групи систем є *етнонаціональними типами ТЕГС.* З метою вирішення задач дослідження в регіоні виділені шість етнонаціональних типів локальних ТЕГС: *п'ять моноетнічних (український, болгарський, російський, молдавський та гагаузький) та один поліетнічний.*

4. Соціокультурна система болгар Дунай-Дністровського межиріччя характеризується швидкими темпами економічного розвитку та відносною

стійкістю, яка все ж таки дещо трансформується під впливом зовнішніх чинників. Серед чинників стійкості системи виділимо: переважне розселення болгар в моноетнічних поселеннях; перевага в болгарських поселеннях до 1870-х років тваринницько-рослинницької структури сільськогосподарського виробництва; збереження елементів зрівняльно-перерозподільної системи землекористування до початку 1940-х років; відносна стійкість ареалу розселення болгар.

5. Місце і роль болгарського населення в сучасних відтворювальних процесах в Українському Придунав'ї визначається наступними фактами:

а) болгарські локальні ТЕГС в цілому характеризуються менш сприятливими демографічними процесами в порівнянні з гагаузькими і поліетнічними локальними ТЕГС;

б) основний вплив на параметри негативних процесів розвитку болгарського населення регіону має природний спад населення болгарських поселень Ізмаїльської міжрайонної ТЕГС (на цьому фоні болгарські локальні ТЕГС Болградського району виділялися вищою народжуваністю і меншою смертністю);

в) зростання частки старших вікових контингентів в структурі населення привело до того, що болгарські локальні ТЕГС, разом з молдавськими системами, характеризуються дуже високим рівнем демографічної старості;

г) малі болгарські локальні ТЕГС, в яких частка трудових ресурсів, зайнятих в сільськогосподарському виробництві зв'язана з низькою часткою тих, що працюють в інших галузях, найслабше підготовлені до структурної перебудови господарства в сільській місцевості.

6. Особливості життєдіяльності болгар Українського Придунав'я визначаються: прагненням до одноосібного господарювання; вищим рівнем розвитку соціальної інфраструктури; низькою забезпеченістю болгар, що проживають в сільській місцевості, житловою площею; низьким рівнем забезпеченості якісною господарсько-питною водою та високим антропогенним навантаженням на навколишнє середовище; інтенсифікацією етнокультурної й етнополітичної життєдіяльності. На цьому тлі болгарські ТЕГС Болградського району відрізняються від болгарських ТЕГС Арцизького району більш сприятливим перебігом соціальних процесів.

7. У середовищі всіх етнонаціональних груп Українського Придунав'я переважають етноревольюційні процеси. Вони обумовлені внутрішньоетнічною консолідацією всіх основних спільнот регіону, яка проходить на фоні змін особливостей соціально-економічної життєдіяльності населення.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНІ У ПУБЛІКАЦІЯХ:

1. Тодоров В. І. Демографічні процеси в болгарських населених пунктах Українського Придунав'я / В.І. Тодоров // Вісник ОНУ. - 2006. - Т. 11, Вип. 3 : Географічні та геологічні науки. - с. 110-113.
2. Тодоров В. І. Методика етногеографічного дослідження населення (на прикладі Українського Придунав'я) / В.І. Тодоров // Географія і сучасність. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. - К. : Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова. - 2008. - № 1. - с. 29 - 36.
3. Тодоров В. І. Методологічні принципи етногеографічного дослідження /В.І. Тодоров // Географія і сучасність. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. - К. : Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова. - 2005. - № 4 (14). - с. 80-85.
4. Тодоров В. И. Расселение болгар в междуречье Дуная и Днестра / В.И. Тодоров // Вісник ОНУ. — 2008. - Т. 14, Вип. 3 : Географічні та геологічні науки : до 150-річчя з дня народження Г.І. Танфільєва. - 2008. - с. 199-204.
5. Топчієв О. Г., Платонова Л. П., Шашеро А. М., Тодоров В. І. Українське Придунав'я: проблеми і перспективи розвитку у контексті міжнародного співробітництва // Вісник ОНУ. - 2003. - Т. 8, Вип. 11 : Екологія. - с. 18-28.
6. Тодоров В.І. Національний склад населення Одещини // Одеський регіон: природа, населення, господарство : навч. пос. / О.Г. Топчієв, І.І. Кондратюк, О.І. Полоса та ін ; за ред. О.Г. Топчієва. - Одеса: Астро- принт, 2003. - с. 47 - 50.
7. Одеська область: Моя мала Батьківщина [Географічний атлас] / голова редакційної колегії Топчієв О.Г. ; Відповідальний редактор Т.В. Погурельська - К. : Мапа, 2002 - с. 12 (етнографічна карта).

АНОТАЦІЯ

Тодоров В. І. Болгари Українського Придунав'я: етногеографічне дослідження. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук за спеціальністю 11.00.02 — економічна і соціальна географія. — Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2008.

Дисертація присвячена етногеографічному дослідженню болгар Українського Придунав'я, найбільшої частини однойменної етнонаціональної групи країни. У роботі обґрунтовані теоретико-методологічні

принципи суспільно-географічного дослідження етнонаціональних груп, які розселені в поліетнічному регіоні. Запропонована концепція територіальних етногеографічних систем. Виділені шість таксономічних рівнів і шість етнонаціональних типів ТЕГС. Досліджене місце та роль болгар у процесі заселення й освоєння території межиріччя Дунаю і Дністра. Аналізуються основні види життєдіяльності болгар - відтворювальна, господарська та суспільно-політична. Акцентується увага на трансформації життєдіяльності болгар Українського Придунав'я в останньому десятилітті ХХ-го - початку ХХІ-го століття. Запропоновані основні напрямки оптимізації територіальної організації життєдіяльності населення.

Ключові слова: Українське Придунав'я, етнонаціональна група, територіальна етногеографічна система, етнонаціональний тип територіальної етногеографічної системи, ареал розселення болгар.

АННОТАЦІЯ

Тодоров В. И. Болгары Украинского Придунавья: этногеографическое исследование. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата географических наук по специальности экономическая и социальная география. - Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова, Одесса, 2008.

Диссертация посвящена этногеографическому изучению болгар Украинского Придунавья, наибольшей части однойименной этнонациональной группы страны. Болгары региона рассматриваются в двух аспектах. С одной стороны они представители болгарского этноса, со своими специфическими элементами материальной и духовной культуры, а с другой стороны они часть полиэтнического народа Украины. Сопоставлены качественные и количественные характеристики жизнедеятельности болгар и других этнонациональных групп, которые проживают на территории междуречья.

В работе рассматриваются особенности формирования этнонациональной политики в современной Украине, анализируются базовые нормативные документы, которые регламентируют жизнедеятельность этнонациональных меньшинств. Обоснованы теоретико-методические принципы общественно-географического исследования этнонациональных групп. Обоснована концепция территориальных этногеографических систем. Разработана иерархическая классификация ТЭГС Украинского Придунавья. Выделены шесть таксономических уровней (элементарный, локальный, кустовой, районный, межрайонный и региональный)

и шесть этнонациональных типов локальных ТЭГС (украинский, болгарский, русский, молдавский, гагаузский и полиэтничный).

Исследовано место и роль болгар в процессе заселения и освоения территории междуречья Дуная и Днестра. Показаны особенности расселения представителей различных этнонациональных групп по территории региона, выявлены основные историко-географические аспекты изменений хозяйственной и социально-экологической жизнедеятельности болгар. Выявлены главные особенности эволюции систем расселения.

Проанализированы основные виды жизнедеятельности болгар - воспроизводственная, хозяйственная и общественно-политическая. Акцентируется внимание на трансформации жизнедеятельности болгар Украинского Придунавья в последнем десятилетии XX- го - начале XXI-го века. Изложены основные направления оптимизации территориальной организации жизнедеятельности населения, которые должны обеспечить устойчивое развитие ТЭГС различных уровней.

Ключевые слова: Украинское Придунавье, этнонациональная группа, территориальная этногеографическая система, этнонациональный тип территориальной этногеографической системы, ареал расселения болгар.

THE ANNOTATION

Todorov V. I. Bulgar of the Ukrainian Danube: an ethnogeographic study. - Manuscript.

Dissertation on gaining an academic degree of candidate of geographical sciences: 11.00.02 - economic and social geography. - Odessa Mechnikov National University, 2008.

Dissertation is devoted to the ethnogeographic study of Bulgarians of Ukrainian Danube most part of the same name ethnonational group of country. Theoretic-methodical principles of publicly-geographical research of ethnogeographic groups which are settling apart in a polyethnic region are in-process grounded. Conception of the territorial ethnogeographic systems is grounded. A place and role of Bulgarians is explored in the process of settling and mastering of territory of country between of Danube and Dnestr. The basic types of vital functions of Bulgarians are analyzed is reproduction, economic and social and political. Attention is accented on transformation of vital functions of Bulgarians of Ukrainian Danube in the last decade of XX - beginning of XXI age.

Keywords: Ukrainian Danube, ethnonational group, territorial ethnogeographic system, ethnonational type of the territorial ethnogeographic system, natural habitat of settling apart of Bulgarians.

Підписано до друку 05.02.2009
Обсяг 0,9 авт. арк. Формат 60х90/16
Тираж 100 прим. Папір офсетний. Зам. № 165

Надруковано ФОП Петров А.С.
м. Арциз, вул. Капітана Ліповки, 6
тел./факс: (04845) 3-16-11